

INLEIDING

Op een benauwde, bewolkte middag in juni 2010 liep heel het leven van Ann Foley ineens in het honderd. Terwijl de dag nog wel zo aangenaam was begonnen. Ze was met haar echtgenoot Don en hun twee zonen Tim en Alex feestelijk gaan lunchen in een Indiaas restaurant niet ver van hun woning in Cambridge, Massachusetts. Tim vierde die dag zijn twintigste verjaardag en hij was die zomer net terug uit Washington, waar hij zijn tweede jaar aan de George Washington University had afgerond. Na het eten liep het viertal terug naar het huis in de buurt van Harvard Square dat Don en Ann een paar weken daarvoor hadden gekocht. Met twee verdiepingen en een veranda voor de deur was het veruit de grootste woning die ze ooit hadden gehad, een tastbaar bewijs van hoezeer het hen voor de wind ging. Dons beginnend adviesbureau liep goed en Ann had net een nieuwe baan in de makelaardij. In de woonkamer ontkurkte Don een fles champagne ter verhoging van de feestvreugde. Nadat er een toast was uitgebracht ging Tim naar boven, naar zijn slaapkamer. Niet lang daarna werd er luid op de voordeur gebonsd. Ann dacht dat het een vriend van Tim was die hem kwam feliciteren.

‘Een verrassing, wat leuk!’ zei ze tegen Alex, die de trap op rende om zijn oudere broer te gaan halen. Ze opende de deur en zag een stel in het zwart geklede mannen. ‘FBI,’ riepen ze terwijl ze de woning binnenstormden. Twee paar agenten zetten Don en Ann ieder in een hoek van hun ruime woonkamer tegen de muur en sloegen hen in de boeien. Daarna zag Alex vanuit zijn raam hoe zijn ouders over het pad met de rode stenen voor hun huis werden afgevoerd naar enkele gereedstaande zwarte auto’s. De agenten weigerden de twee broers te vertellen wat er aan de hand was, maar Alex nam aan dat het allemaal één grote vergissing moest zijn. Hij kon zich niet voorstellen dat zijn tamelijk saaie ouders iets hadden gedaan wat zo’n dramatische inval kon rechtvaardigen.

Negen jaar na de arrestaties, op een warme zomermiddag in 2019, was ik in Moskou onderweg naar de vrouw die ooit bekend had gestaan als Ann Foley. Ze had voorgesteld af te spreken in een populair café met een Franse aankleding vlak bij het Gorkipark. Aan de meeste zogenaamd authentieke houten tafeltjes zaten jonge, goedgeklede Moskovieten, de leden van een middenklasse die tijdens het lange bewind van Vladimir Poetin was opgekomen. Ik vond een vrije plek en een paar minuten later liep ze de zaak binnen. Een vrouw van midden vijftig met halflang blond haar, een hemelsblauwe bloes en een dikke schakelketting. Ze glimlachte hartelijk, gaf me een hand en ging zitten. De ober verscheen en ze bestelde in het Russisch een cappuccino om vervolgens weer over te stappen op het Engels. Ze sprak beide talen vloeiend, hoewel ik ergens in haar Engelse intonatie een lichte Russische bijklank meende te horen. Ik vroeg me af of dit accent me zou zijn opgevallen als ik haar tien jaar eerder in de Verenigde Staten had ontmoet. En zou ik dan hebben gedacht, zoals ik nu deed, dat haar gezicht Slavische trekken had? Vast niet. Destijds viel niemand iets bijzonders op aan Ann Foley, de vriendelijke parttime-makelaar uit Canada.

In werkelijkheid was Ann Foley helemaal niet zo vriendelijk of werkzaam in de makelaardij. Ze was namelijk dood. De echte Ann

Foley was in september 1962 geboren in een ziekenhuis in Montreal, waar ze zeven weken later was gestorven aan virale meningitis. Haar ouders, de pasgetrouwde Edward en Pauline, hadden alleen nog twee kleine foto's als aandenken aan de dochter die zo kortstondig deel had uitgemaakt van hun leven. Ruim twee decennia later ontvingen de Canadese autoriteiten een verzoek om een duplicaat van de geboorteakte, schijnbaar van Ann Foley zelf. Niemand plaatste vraagtekens bij het verzoek; de archieven van de burgerlijke stand waren nog niet gedigitaliseerd en gecentraliseerd. De autoriteiten gaven een geboortebewijs af en later ook een paspoort. Zo kwam Ann Foley opnieuw tot leven.¹

De vrouw tegenover me in het café was ruim twintig jaar lang door het leven gegaan als Ann Foley uit Montreal, tot die dag waarop de FBI voor de deur stond. Al die tijd had ze haar burens, haar vrienden en zelfs haar eigen kinderen voor de gek weten te houden. In werkelijkheid was ze Jelena Vavilova, geboren en getogen in Siberië in de Sovjettijd. Jelena was een zogeheten illegaal, een geïnfiltreerde spion opgeleid door de KGB. Haar echtgenoot, Don, was ook zo'n illegale agent; zijn geboortenaam luidde Andrej Bezroekov.

Jelena en Andrej hadden elkaar begin jaren tachtig leren kennen tijdens hun studie geschiedenis in de Siberische stad Tomsk. KGB-spotters hadden hun oog op het tweetal laten vallen voor een verkennend antecedentenonderzoek. Later volgden Jelena en Andrej een zwaar opleidingsprogramma van meerdere jaren, waar ze leerden hun taalgebruik, gewoonten en identiteit te modelleren naar die van een doorsnee Canadees echtpaar. Ze verlieten de Sovjet-Unie los van elkaar in 1987 en regelden een ontmoeting in Canada, waarna ze een verhouding begonnen alsof ze elkaar net hadden leren kennen. Ze trouwden voor de tweede keer, ditmaal als Don en Ann, en vestigden zich in Toronto, waar Jelena hun twee zonen, Tim en Alex, ter wereld bracht. In 1991 viel de Sovjet-Unie uiteen, waarna de twee infiltranten enkele jaren lang zichzelf moesten zien te redden. Maar tegen het eind van dat decennium kwam de voormalige KGB-agent Vladimir Poetin in Moskou aan de macht. Toen

begonnen Andrej en Jelena weer volop te spioneren, ditmaal voor de svr, de buitenlandse inlichtingendienst van het nieuwe Rusland. Als Don Heathfield werd Andrej voor een studie toegelaten tot de Kennedy School aan Harvard University, waardoor het paar met zijn twee kinderen naar Cambridge, Massachusetts, kon verhuizen en zijn operatie in de Verenigde Staten kon voortzetten. Terwijl Andrej netwerkte aan Harvard, wierp Jelena zich naar eigen zeggen op als thuismoeder en bracht ze hun twee zonen groot. Maar na het instoppen van de kinderen trok zij zich terug in een achterkamer en ontcijferde ze radioberichten uit Moskou.

Jelena en Andrej spraken onderling nooit Russisch en hadden het nooit over Rusland waar Tim en Alex bij waren. Van tijd tot tijd maakte Jelena heimelijk reisjes naar Zuid-Amerika of Canada om daar buiten het bereik van potentieel spiedende FBI-ogen af te spreken met contactpersonen van de svr, waarbij ze onderweg van paspoort wisselde om haar sporen uit te wissen. Voor haar zonen verzong ze verhalen over alledaagse beslommeringen die haar afwezigheid verklaarden. Geen van de mensen met wie Jelena omging wist wat ze echt kon en vermocht. Ze was een goedopgeleide KGB-agente die zich gedwongen zag om de rol van doorsneehuisvrouw te spelen. Toen we elkaar in Moskou spraken, vroeg ik of dit contrast haar zwaar was gevallen. Ze nam een slok van haar koffie en glimlachte fijntjes. Mensen die behoefte hebben aan bevestiging van de buitenwereld zullen nooit door de selectie van het infiltrantenprogramma heen komen, zei ze. 'Een spion is een acteur, maar dan eentje die geen podium of publiek nodig heeft.'

Jelena benadrukte dat zij en Andrej hun zonen nooit de waarheid zouden hebben verteld als ze niet door de FBI waren opgepakt. 'Wij waren verantwoordelijk voor onze eigen veiligheid en je maakt jezelf kwetsbaar als je iemand iets vertelt,' zei ze beslist. Ze gaf wel toe dat ze er voor de FBI-inval al eens voorzichtig over hadden nagedacht om te stoppen met spioneren en misschien – ooit – terug te keren naar Rusland. Maar dan hadden ze hun zonen toch iets moeten vertellen? 'Dat klopt, ja, maar dan hadden we ze wel een ander

verhaal op de mouw gespeld,' zei ze met schokkende achteloosheid. 'We hadden zoveel verhalen. Er was een verhaal voor onze ouders, een verhaal voor vrienden hier in Rusland. Verhalen, verhalen, verhalen. Nog een verhaal erbij, dat was voor ons geen probleem. Het is jammer, maar dat zijn de regels van het spel.'

De belangrijkste taak van inlichtingendiensten is het verkrijgen van informatie over andere landen die niet via openbare kanalen beschikbaar is. Veel van dit werk gebeurt in de schaduw en de meeste inlichtingendiensten gebruiken undercoveragenten. De eenvoudigste manier is om spionnen als diplomaat te vermommen. Als ze worden betrap, kunnen ze gewoon naar huis terugkeren door zich te beroepen op hun diplomatieke onschendbaarheid. Maar dit maakt het ook eenvoudig voor de contraspionagedienst van het gastland om de agenten in de gaten te houden. Diplomaten zijn voor de hand liggende spionnen en hun doen en laten wordt nauwlettend gevolgd. Sommige inlichtingendiensten kiezen daarom voor een riskantere maar minder doorzichtige optie. Dan sturen ze spionnen naar het buitenland die zich als zakenman of zoiets onschuldigs voordoen en in dat vak mogelijk zelfs een lange en succesvolle loopbaan weten uit te bouwen, maar intussen naar nuttige bronnen speuren en inlichtingen leveren aan hun thuisland. De CIA noemt dit een 'niet-officiële dekmantel'.

Het infiltrantenprogramma van Moskou ging in dit opzicht nog een paar stappen verder. De KGB liet gewone Sovjetburgers als Jelena en Andrej een jarenlange training volgen die hen omvormde tot westerlingen. Vervolgens leefden ze decennialang in het buitenland, waar ze onzichtbaar opgingen in de samenleving waar ze te gast waren. Iedere westerling die een Russische diplomaat ontmoette die de ene vraag na de andere stelde, zou zich zeker afvragen of deze persoon mogelijk een spion was. Datzelfde gold voor een opvallend vriendelijke Russische journalist of een wel heel belangstellende Russische handelsgezant. Maar wie zou er een Canadese makelaar van verdenken heimelijk voor de KGB te werken?

Ik hoorde voor het eerst van het bestaan van het Russische infil-

trantenprogramma in 2010, toen Jelena en Andrej samen met acht anderen in de Verenigde Staten werden gearresteerd om uiteindelijk naar Rusland te worden uitgezet. Destijds werkte ik in Moskou als correspondent voor de Britse krant *The Independent* en probeerde ik enkele weken lang de teruggekeerde spionnen op te sporen. De krant was vooral geïnteresseerd in de achtentwintigjarige Anna Chapman, die in New York als tussenpersoon in de vastgoedhandel had gewerkt en intussen spionagewerk voor de svr had verricht. Ze was een knappe verschijning en had geflirt met rijke en machtige Amerikaanse societyfiguren, waarschijnlijk met de belangen van het Kremlin in haar achterhoofd. Met haar vuurrode haren, haar broeierige foto's en de sappige verhalen over hun seksleven die haar Britse ex doorspeelde aan de roddelbladen, leek ze regelrecht afkomstig uit een goedkope spionageroman. Een jaar na de spionnenruil lukte het me eindelijk Anna over te halen om me in Moskou te spreken. Tijdens die lunch was ze een charmante en levendige gesprekspartner, maar ze weigerde ook maar iets te vertellen over haar spionnenwerk. In plaats daarvan kreeg ik alles te horen over haar plannen voor de nieuwe modelijn die ze wilde opzetten.²

Feitelijk ging mijn interesse ook meer uit naar de oudere infiltranten en de bochten waarin die zich hadden moeten wringen om tientallen jaren in andermans huid te kunnen kruipen. De svr schermde hen zorgvuldig af voor de media, maar in 2016 lukte het me om Tim en Alex, de zonen van Jelena en Andrej, op te sporen en te interviewen voor het magazine van *The Guardian*. De Canadese overheid had de broers hun Canadese nationaliteit ontnomen en zij hadden juridische stappen gezet om die weer terug te krijgen. Ze benadrukten dat ze niks hadden geweten van het spionagewerk van hun ouders. Zelfs in de eerste weken na de FBI-inval in 2010 weigerde Alex de berichten in de media te geloven, zei hij. Pas nadat hij in Moskou was aangekomen en oude foto's van zijn ouders in KGB-uniform had gezien, begon het eindelijk tot hem door te dringen dat zijn hele opvoeding een grote leugen was geweest. Nu werd van hem verwacht dat hij een nieuw leven zou beginnen in een land waar hij nog nooit een voet

had gezet. Hij kreeg een Russisch paspoort waarin hij vermeld stond als Aleksandr Vavilov, een naam die hij niet eens goed kon uitspreken. ‘Typische puberale identiteitscrisis, vind je niet?’ zei hij met een spottend lachje, maar ook met een hoorbaar wrange ondertoon.

Deze bizarre familiegeschiedenis fascineerde me en toen ik me begon in te lezen over het infiltratieprogramma door de jaren heen, besepte ik al gauw dat dit in de geschiedenis van de spionage zijn weerga niet kende. Verscheidene inlichtingendiensten hadden nu en dan agenten als buitenlandse staatsburgers op pad gestuurd, maar nooit met de inzet of op de schaal van het KGB-programma. Deze illegale agenten waren een uniek Russisch fenomeen, dat terugging op de historische achtergronden van het land. Hoe meer ik las over het programma, hoe meer ik het gevoel kreeg dat het een fascinerende manier bood om een veel groter verhaal te vertellen, over het Sovjetexperiment als geheel en hoe dat uiteindelijk op een mislukking was uitgelopen, over een dramatische en bloedige eeuw.

Het begon allemaal in 1917, toen de bolsjewieken van Vladimir Lenin tijdens de Oktoberrevolutie de macht grepen. Het nieuwe Sovjetbewind was bepaald niet geliefd onder buitenlandse regeringen, maar kon rekenen op de steun van een grote hoeveelheid kosmopolitisch ingestelde, bereisde communisten die zich al improviserend in tal van vermommingen een weg zochten door de wereld om zo de revolutie te helpen verdedigen en haar ideologie verder te verspreiden. Deze virtuoze en toegewijde spionnen kwamen in de overlevering van de inlichtingenwereld in de Sovjet-Unie bekend te staan als de Grote Infiltranten. Ze deden zich voor als Europese edelen, Perzische koopmannen of Turkse studenten, ze bedienden zich van hun charme, van listen en seks om inlichtingen in te winnen. Velen van hen wisten aan westerse speurders te ontkomen, maar werden eind jaren dertig, tijdens de Grote Terreur onder Jozef Stalin, gearresteerd en geëxecuteerd door hun eigen bewind.

Later, tijdens de Koude Oorlog, stonden KGB-agenten die onder een diplomatieke dekmantel werkten dag en nacht onder toezicht van westerse contraspionagediensten, wat hun vermogen om gehe-

me informatie te bemachtigen ernstig inperkte. Illegale agenten, infiltranten die geen waarneembare banden met Moskou of het communisme onderhielden, konden echter vrij van enige verdenking leven en reizen. De KGB beraamde ambitieuze plannen om grote aantallen van deze infiltranten in de Verenigde Staten te posteren. Maar bij de werving konden de Sovjets niet langer kiezen uit een keur aan bereisde polyglotten. In plaats daarvan zag de KGB zich gedwongen gewone Sovjetburgers te rekruteren, die de dienst vervolgens jarenlang moest trainen om ze tot overtuigende westerlingen te kneden.

Veel infiltranten die tijdens de Koude Oorlog in het Westen woonden kregen simpelweg de opdracht om zich koest te houden en af te wachten. Als de spanningen zo hoog opliepen dat de diplomatieke banden met Moskou werden verbroken, konden deze slapende cellen worden geactiveerd om het werk van de KGB achter de vijandelijke linies voort te zetten. Maar deze langetermijnmissies, die de illegale agenten dwongen om jarenlang gescheiden van hun familie, vrienden en vaderland door te brengen, eisten een zware psychologische tol. Velen van hen bezweken onder de druk: sommigen kregen een zenuwinzinking, anderen liepen over of werden in de kraag gevat. Weinigen leidden een gelukkig leven.

De meeste spionagevormen waarbij menselijke bronnen worden ingezet vragen om misleiding, maar de illegale agenten misleidden op een wel heel intieme manier. Volgens de KGB-overlevering was deze psychologische last een bron van trots en een bekrachtiging van de ideologische missie van de Sovjetstaat. 'Enkel een inlichtingendienst die voor een grootse zaak werkt kan van zijn agenten zulke offers vragen,' zo luidde de enthousiaste verklaring van de Britse KGB-agent George Blake voor het feit dat geen van de westerse diensten gebruikmaakte van infiltranten.³

Maar ondanks die ronkende taal had de revolutionaire ijver van de vroege Sovjet-Unie tegen de jaren tachtig plaatsgemaakt voor een logge bureaucratie. De wijdverbreide onvrede leidde tezamen met een steeds nijpender economische situatie tot de ondergang van het Sovjetrijk, wat een nieuw tijdperk inluidde waarin Rusland

en de Verenigde Staten zogenaamd gezamenlijk zouden optrekken. Een van de eerste dingen die Boris Jeltsin na zijn aantreden als president van het opnieuw zelfstandig geworden Rusland deed, was de KGB ontbinden. De instructies die de infiltranten ontvingen in de vorm van wekelijkse radioberichten kwamen ineens simpelweg niet meer. Sommige infiltranten keerden terug naar huis; anderen, zoals Andrej en Jelena, waren gehecht geraakt aan de identiteit die hun dekmantel vormde en besloten zo te blijven leven.

Zo'n tien jaar later werd Vladimir Poetin president en hij begon de Russische spionagecapaciteit geleidelijk aan te herstellen. Poetin had als KGB-agent zelf infiltranten terzijde gestaan en hij koesterde nog altijd een speciale voorliefde voor het programma. De infiltranten die op hun post waren gebleven begonnen weer versleutelde instructies te krijgen en in Moskou werd een nieuwe lichterding illegale agenten klaargestoomd.

Toen de FBI Jelena, Andrej en anderen in 2010 oppakte, leidde dat in de Verenigde Staten tot bewondering voor de gewaagde aanpak van het infiltratieprogramma, maar ook tot geamuseerde verbazing: het voelde alsof het Kremlin nog altijd leefde in de tijd van de Koude Oorlog door gebruik te maken van ouderwetse en hopeloos tijdrovende spionagemethodes die in de eenentwintigste eeuw niet erg zinvol meer leken. Maar achter de schermen gingen de Russische inlichtingendiensten steeds geraffineerder en brutaler te werk. 'Vliegende illegalen' zwermde vanuit Moskou uit op kortlopende missies om vijanden van het Kremlin in het buitenland te vermoorden. Een nieuw leger van 'virtuele illegalen' deed zich op sociale media voor als westerlingen en speelde een belangrijke rol bij Ruslands pogingen om buitenlandse verkiezingen te beïnvloeden. Ook al leek de tijd van langdurige infiltratie voorbij, de ideeën die aan het werk van de illegale agenten ten grondslag lagen, vormden nog altijd de kern van de Russische inlichtingenoperaties.

In februari 2022 gaf Poetin het bevel tot een grootschalige militaire inval in Oekraïne, een besluit dat in een gruwelijk bloedvergieten resulteerde en het laatste restje goodwill wegnam dat nog resteerde in

de verhoudingen van Moskou met het Westen, die hachelijker werden dan ze sinds de donkerste dagen van de Koude Oorlog waren geweest. In juni, vier maanden na de inval, reisde Poetin naar het hoofdkwartier van de svr aan de rand van Moskou ter ere van het honderdjarig bestaan van het eerste infiltratieprogramma van de Sovjets. Hij bracht hulde aan de illegale agenten uit het verleden, die decennialang ver van huis hadden verbleven om het moederland te dienen, en aan de infiltranten die 'nu unieke operaties uitvoeren'. Op dat moment hadden westerse landen honderden Russische diplomaten uitgezet als reactie op de invasie in Oekraïne. De meesten van hen waren spionnen die onder een diplomatieke dekmantel op ambassades en consulaten werkten. Door hun uitzetting werd de Russische spionagecapaciteit sterk aangetast, uitgerekend op een moment waarop de verhoudingen met het Westen een historisch dieptepunt hadden bereikt. De spionagediensten in Moskou zagen zich gedwongen een deel van hun werklast over te hevelen naar hun netwerk van infiltranten, wat het risico vergrootte dat die zich in de kijker speelden. In de loop van het daaropvolgende jaar werden talrijke infiltranten ontmaskerd. Het ging onder meer om een Peruviaanse sieraadontwerperster in Italië, een Argentijnse galeriehoudster in Slovenië en een Oostenrijkse Braziliaan die in Rio de Janeiro een 3D-printservice runde. Onder hun exotische alias waren zij allemaal net zo Russisch als wodka en haring.

Het lijkt weinig twijfel dat deze opgepakte spionnen zullen worden vervangen door nieuwe Russische agenten. Op verschillende momenten in de eeuw die dit boek omspant leek het tijdperk van de infiltranten voorbij te zijn. Maar telkens opnieuw bliezen de spionagebonzen in Moskou het programma nieuw leven in. In een netwerk van onopvallende svr-appartementen verspreid over heel Moskou is een nieuwe generatie agenten zich nu vrijwel zeker aan het voorbereiden op hun missies – door methodisch hun uitspraak van hun doeltaal te verbeteren, de archieven van buitenlandse kranten en tijdschriften te bestuderen om kennis te nemen van de finesses van de lokale cultuur en sociale gebruiken, en de achtergronden van hun valse identiteit tot in de kleinste details uit hun hoofd te leren. Spoe-

dig zullen deze nieuwe infiltranten erop uit worden gestuurd om in verschillende landen over de hele wereld een schijnbaar normaal leven te gaan leiden terwijl ze er in het geheim alles aan doen om de agenda van Moskou ten uitvoer te brengen.